

Пилипчук Я. В.

САКСІН: АСПЕКТИ ЕТНІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Одним із складних питань історії західноєвразійських степів є історія Саксину. Таку назву мав у арабсько-перській історично-географічній традиції регіон Нижнього Поволжя. Саксину присвячені окремі історичні розвідки [Федоров-Давыдов 1969; Плетнева 1990; Васильев, Гречкина, Зиливинская 2003]. Головним завданням цієї студії є з'ясування етнічного складу населення Саксину. У історіографії достатньо добре вивчена історія населення дельти Волги за хозарської доби, проте мало-що відомо про його долю після падіння Хозарського Каганату. Ще одним завданням цієї студії є реконструювати історію регіону за панування огузів та кипчаків.

На думку О. Бубенка, огузи у середині X ст. з'явилися на Донщині та Північному Кавказі. Г. Федоров припускає, що огузи після падіння Ітіля та Семендера прийшли на територію Сулацько-Терського межиріччя. Речовий інвентар у похованні поблизу Томаза-тепе виявляє схожість із печенізько-огузькими аналогами у Східній Європі. Огузи дійшли до північно-східних передгір'їв Кавказу і потіснили алансько-булгарське населення [Бубенок 2008, 63; Федоровы 1978, 217–225; Golden 1984, 53].

За припущенням Є. Круглова, до середини X ст. огузів та хозарів об'єднував антипеченізький альянс. На відміну від інших територій, на кордоні з огузами хозари не мали лінії фортифікацій подібних до донецько-донської лінії, спорудженої проти русів та печенігів. Це свідчить про те, що хозари не сподівалися бути атакованими зі сходу. Більшість кочового населення у надкаспійських степах та “Чорних землях” Калмикії склали огузи, а це значить, що огузькі найманці служили у хозарському війську [Круглов 2003, 27–29, 49–58]. Джуаншер Джуаншеріані зафіксував відступ пачаніків на Захід під тиском турків. Цей етнонім мав позначати торків [Джуаншеріани 1986, *Часть I*]. Огузи мали допомогти хозарам потіснити печенігів, частина з яких була вимушена визнати зверхність хозарського бека. Цю групу печенігів анонімний перський географ назвав “хозарськими печенігами”.

У Саркелі можна спостерігати сумісне проживання огузів та печенігів, хоча в інших регіонах печеніги та огузи селилися окремо [Артамонов 2001, 414–419, 423–424; Иванов, Гарустович 2001, 113, 124; Hudud al-Alam 1937, Глава 47, *Комментарии*].

Проте, коли міць Хозарського Каганату почала занепадати під мечами русів Святослава, огузи різко змінили свій зовнішньополітичний курс. Дослідників дещо збивали з пантелику дані Ібн Хаукаля про те, що руси пограбували Булгар, Хозаран, Ітіль, Семендер. Ібн Місхавейх вказував, що перед тим як прийняти іслам, хозари були атаковані тюрками. Ал-Мукаддасі згадував, що руси напали на Хозарію, коли її вже звільнили хорезмійці. Ібн ал-Асір також повідомляв про напад тюрків на хозар [Калинина 1976; Агаджанов 1969, 149–150; Новосельцев 1990, 222]. Літописець Нестор не вказував на просування русів на схід від Саркелу. Перемога над касогами (черкесами) та ясами (донськими аланами) могла відбутися поблизу Самкерцу (Тмутаракані) та Білої Вежі (Саркелу) [ПВЛ, <http://old-russian.chat.ru/02povest.htm>; Білецький 2008, 23–30; Калинина 1976]. Саркел це Shura kil, тобто “Білий Дім”. Звідси й руська назва цього міста – “Біла Вежа” [Hudud al-Alam 1937, Глава 50, *Примечания*].

Руси та огузи діяли проти хозар як союзники. Під час правління князя Володимира огузи виступали як союзники русів проти волзьких булгар. Яков Мніх згадував, що Володимир здійснив похід на хозар та обклав їх даниною. Тобто походи Святослава призвели не до падіння Хозарського Каганату, а до його послаблення. Утворення вакууму сили на Нижній Волзі не відповідало інтересам мусульманських правителів. За свідченнями Ібн Місхавейха та Ібн ал-Асіра, тюрків (огузів) змусили відступити хорезмійці. Хозари були вимушені прийняти іслам. Цю інформацію також повідомляв ад-Дімашкі. За його інформацією, мусульманське військо з Хорасану перемогло тюрків. Ал-Мукаддасі повідомляв про допомогу хозарам володаря Джурджанії [Артамонов 2001, 589, 594–595; Новосельцев 1990, 222].

Якщо хозари були б остаточно переможені Святославом то який сенс мав би похід Володимира? Цікаво, що саме за Володимира руси зробили спробу утвердити свій вплив на Волзі, проте не змогли подолати опору волзьких булгар. Значення походів Святослава полягало в тому, що був остаточно ліквідований хозарський

вплив у слов'янських землях, а на місці хозарських військових баз утворились форtpости русів (Біла Вежа та Тмутаракань). Степи залишались під контролем кочівників, проте за умови союзних відносин із торками-огузами цей фактор не мав особливого значення. Перші зіткнення русів із торками датувалися лише 50-ми рр. XI ст. Торки утворили з русами альянс проти печенігів і хозар. Мюнеджім-баші під 1064 р. повідомляв, що до Кахтану прибули втікачі із країни хозар [Артамонов 2001, 594–595; Новосельцев 1990, 231–232].

А. Новосельцев висловив припущення, що хозарська держава продовжувала існувати й після вторгнень русів та торків [Новосельцев 1990, 227]. Хозарська держава могла зберегти самостійність тільки як васал хорезмійців [Артамонов 2001, 591–592]. При цьому хозари відчували тиск із боку кочівників. У X ст. більшість поселень Хозарського Каганату припинили існування. Алано-булгарське населення було змушене мігрувати з північно-кавказьких степів до володінь аланів і переховуватися у передгір'ях та горах. Причиною цього була експансія огузів [Федоровы 1978, 217–221].

Ми вважаємо, що хозари, безсумнівно, втратили степові території, проте могли зберегти за собою дельту Волги. Цей регіон пізніше дістав назву Саксін. До речі, Н. Гарєєва інтерпретує назву міста Сар'с або Сар'ш.н як Саксін [Ібн Русте 2006, 701, прим. 213; Марвази 2006, 708, прим. 237]. В. Мінорський вважав, що місто мало назву Sari-šin (Sari-sin) і воно відповідало загадковому Саксіну. Він пропонував дві етимології назви міста. Одна з них Sarichin – “Жовтий Острів”. Друга етимологія Sari-sin “Жовта Могила”. В. Мінорський зробив обережне припущення, що тюркське Sarigh (жовтий) відповідає арабському al-Bayda (білий). Він вважав ці міста тотожними. Сар'ш.н (Сар'с), на його думку, мав бути однією із двох частин Ітіля, і, найімовірніше, східною частиною [Hudud al-Alam 1937, Глава 50, Коментарии]. Б. Захoder припускав, що Сар'ш тотожний Саркелу [Захoder 1962, 192]. Ф. Вестберг вважав, що Саксін тотожний Ітілю. Й. Маркварт також висловив подібне припущення. А. Кестлер висловив гіпотезу, що Ітіль, Саксін та Сарай-Бату тотожні одне одному [Кестлер 2001, Примечания редактора, Примечание 117].

Головним містом хозар Ібн Русте називав Сар'шин. Поряд із ним згадувалось місто Х.н.б.л (Хан-балик). Тахір ал-Марвазі

повідомляв подібну інформацію, називаючи Сар'шин Сар'сом. Ал-Істахрі та Ібн Хаукаль не згадували хозарських міст під назвами, які зустрічались у Ібн Русте, проте повідомляли про Ітіль та Хозаран. У “Книзі накопичення коралів у згадці про відомі міста в усіх місцевостях” згадані два міста – Баланджар та ал-Байда (Хаб-Балик) [Ібн Русте 2006, 701; Марвази 2006, 708; ал-Істахри – Ібн Хаукаль 2006, 747; Китаб акам ал-марджан 2006, 762].

Зважаючи на те, що археологічні дослідження вказують на занепад хозарських міст у X ст. і експансію огузів, міста Баланджар та Самандар мали занепасти. Складніше з містами Поволжя. Наприкінці XI ст. Махмуд ал-Кашгарі вперше згадав про Саксін. На своїй мапі він локалізував його поблизу кипчаків та волзьких булгар [Кумеков 2006, 473].

Абу Хамід ал-Гарнаті побував у Саджсіні. Від Саджсіну до Булгару було сорок днів шляху. Серед його населення були згадані огузи, які мешкали в наметах [Гарнати 1971]. Наджиб Хамадані та Ахмад Тусі називали це місто Саксін. Таку кон'юнктуру також використовували Ібн ал-Асір, Йакут, ал-Казвіні та ад-Дімашкі [Федоров-Давыдов 1969; Pelliot 1949, 166–173].

За свідченнями Ібн Ісфандійара, Саксін підтримував активні торгові відносини з містом Амол на Амудар'ї [Кестлер 2001, *Примечания редактора, Примечание 117*]. Ахмед ат-Тусі вказував, що Саксін знаходився поблизу річки Ітіль і страждав від нападів кипчаків. Закарійа ал-Казвіні вважав, що Саксін знаходиться на відстані 40 днів шляху від Булгара. Йакут локалізував Саксін поблизу Табарістанського (Каспійського) моря. За свідченнями Абу-л-Фіди, координати Саксіна – це 63 градуси довготи та 53 градуси широти. Ці дані він повідомляє, посилаючись на Ібн Саїда. Є й інші дані. Абу-л-Фіда, посилаючись на “Китаб ал-Атвал” ал-Фарі, локалізував Саксін значно східніше. Його координати 162 градуси 30 хвилин довготи та 40 градусів 50 хвилин широти [Федоров-Давыдов 1969, 254–255].

Координати Абу-л-Фіди з доробку Ібн Саїда пов'язують Саксін із Суваром. За даними ж Насіра ад-Діна та Хамдаллаха Казвіні, координати Саксіна – 86 градусів 30 хвилин довготи та 43 градуси широти. Саксін знаходиться значно південніше Булгару і трохи південніше за Ітіль. Свідчення Хамдаллаха Казвіні плутані.

Він вказує, що Саксін і Булгар – маленькі міста у шостому кліматі, і що вони знаходяться на відстані 32 градусів від Мекки. У пізній арабській традиції Сувар та Саксін ототожнювались. Г. Федоров-Давидов вважав більш правдоподібною локалізацію ал-Гарнаті та Закаріа ал-Казвіні [Федоров-Давыдов 1969, 256]. Той же Закаріа ал-Казвіні ототожнював Саксін і Сарай. Ал-Умарі називав Сарай Саксіном. Ці уявлення були викликані тим, що Саксін входив до домену правителів Улусу Джучі. Саксін вживався Вассафом як позначення території, а не племені. Саксін це не народ і не плем'я, а політична та територіальна спільнота. На думку Г. Федорова-Давидова, поки що не можна ототожнювати Саксін з Ітілем чи Сараєм [Федоров-Давыдов 1969, 259–261].

Є. Круглов характеризує населення надкаспійських степів як торчесько-печенізьке [Круглов 2003, 16–21, 56–58]. Під тиском кипчаків огузи мали переселитися до району Дербенту та Саксіну. На Нижній Волзі огузи та хозари мали утворити нову етнічну та політичну спільність – Саксін. Зі свідчень ал-Гарнаті відомо, що у Саджсіні були присутні квартали з волзькими булгарами, що може свідчити про певний політичний альянс саксінів із ними. Цікаво, що на Саксін зазіхав хорезмійський шах із династії Ануштегінідів та нападали ймеки [Гарнати 1971; Агаджанов 1969, 162]. Проте саксінам вдалося зберегти свою самостійність до епохи монгольських завоювань.

На думку Д. Васильєва, кераміка, яку дослідники звикли як інтерпретувати печенізько-огузьку, належала нащадкам населення джетиассарської культури. Останнє входило як до печенізької, так і до огузької конфедерації племен. Наявність поділу на кочових та осілих огузів засвідчена джерелами. Населення “болотних городищ” мало переселитися до волзької дельти разом з експансією огузів на захід. З їхньою міграцією можна пов'язати появу у Північному Надкаспії трубопроводів-каналів. Серед населення городищ Самосделка та Мошаїк окрім огузького був присутній булгарський компонент [Васильев, Гречкина, Зиливинская 2003, 106–107, 111–112, 117–118]. Саксін підтримував тісні взаємини з Волзькою Булгарією, і ця співпраця виявлялась у економічній та духовній сфері. Ал-Гарнаті описував населення Саксіну як мусульман, що частково збігається з описом Вільгельма Рубрука мешканців міста Суммеркент [Рубрук 1957, 185; Гарнати 1971].

Ще за хозарської доби іслам сповідувала значна частина населення хозарської столиці, у тому числі, придворна гвардія ал-арсїя [Голб, Прицак 2003, 167–169, 180–184]. Сарацинами Вільгельма Рубрука були волзькі булгари, сувари, хозари та огузи [Рубрук 1957, 185; Васильев, Гречкина, Зиливинская 2003, 117–118]. Ал-Гарнаті під час свого візиту до Нижнього Поволжя відзначав, що кожна з названих ним етнічних груп мала у Саксіні свій квартал та мечеть [Гарнати 1971]. Алани, названі Вільгельмом Рубруком, це, звичайно, не ал-арсїя, а колонія аланських купців-християн. Присутність останніх у Поволжі засвідчена даними археологічних досліджень на городищі Бабій Бугор [Бубенок 2004, 48].

Коли купець йшов через переволоку між Доном та Волгою, то, спускаючись вниз по Волзі, він входив у землю Саксін [Гарнати 1971; Рубрук 1957, 185]. Нижнє Поволжя відоме в арабських та перських історичних хроніках саме під такою назвою [Федоров-Давыдов 1969, 253–261]. Російський дослідник Д. Васильєв стверджує, що матеріальна культура саксінів формувалась на основі огузької та болгарської матеріальних культур [Васильєв 2006, 22–28]. Якщо купець бажав потрапити до Центральної Азії, він мав повторити шлях болгарських купців на Мангишлак чи морем, чи сухоходом через річки Узень, Джембу та далі у зворотному шляху до напрямку подорожі Ібн Фадлана [Ібн Фадлан 1939]. Так можна було дістатися Гурганджу. Іншим шляхом можна було морем потрапити до Ширвану через Дербент. Вільгельм Рубрук, повертаючись до Європи, пройшов через Хорасан, Азербайджан та Ширван і вийшов до Дербенту. Звідти він увійшов у землі лакзів. Вийшовши до Тереку, він мав триматися узбережжя Каспійського моря і через напівпустелі Надкаспію вийти у Нижнє Поволжя поблизу Суммеркенту [Рубрук 1957, 185].

Від Суммеркенту, своєю чергою, можна було потрапити до Волзької Болгарії, піднімаючись проти течії Волги. Цей маршрут був подоланий Абу Хамідом ал-Гарнаті [Гарнати 1971]. Мандрівники доходили до Самарської Луки, а звідти потрапляли до Булгару [Рубрук 1957, 185; Гарнати 1971]. Саксін як регіон продовжував існувати і за часів Улусу Джучі. Проте частина його територій до 1360 р. була затоплена. Затоплення міста мало початись ще у 30-і рр. XIV ст. [Васильєв, Гречкина, Зиливинская 2003, 118–119;

Васильєв 2004б, 264–269]. Логічно припустити, що затопленим був не весь регіон, а головне місто, від якого регіон і дістав назву. У зв'язку з цим, маємо зауважити, що таким центром мало бути місто Суммеркент, підтоплення земель навколо якого у XIII ст. відзначив Вільгельм Рубрук [Рубрук 1957, 185].

Абу Хамід ал-Гарнаті та Закаріа Казвіні, повідомляли, що у Саксіні мешкало кілька десятків родів огузів [Федоров-Давыдов 1969, 254; Гарнати 1971]. Серед його населення мандрівник згадував ще й хозар, суварів та волзьких болгар [Федоров-Давыдов 1969, 254; Göckenjan 1985, 114–115]. Ф. Вестберг вважав, що населення міста складало виключно хозари. Й. Маркварт же вважав, що серед нього окрім хозар були представники інших народів [Кестлер 2011, Примечания редактора, *Примечание 117*]. Х. Гьокеньян вказує, що у Саксіні жили огузи [Göckenjan, Sweeney, 1985, 115, n. 17]. Схожу гіпотезу ще раніше висловив С. Агаджанов [Агаджанов 1969, 161–162]. Серед дослідників поширена гіпотеза про те, що Саксін входив до складу Дашт-і Кипчак. Г. Федоров-Давидов вважав, що за назвою “саксіні” стояли нижньоволзькі кипчаки [Федоров-Давыдов 1969, 253–261]. Цю точку зору прийняла С. Плетньова [Плетнева 1990, 116–117]. Маємо відзначити, що на Нижньому Поволжі поширена група “царьовських курганів”. Кипчаки були присутні на Нижньому Поволжі, але постає питання про їхню роль у регіоні. “Царьовські кургани” є близькими до пам'яток кипчаків Східної Європи [Иванов 2006, 501]. Можна припустити, що одні племена кипчаків підтримували саксінів, а інші – ворогували з ними. Зважаючи на близькість населення “царьовських курганів” до східноєвропейських кипчаків, можна припустити, що саме останні виступали союзниками саксінів проти ймекеїв.

Важко зіставити саксінів з якимось одним народом. Зважаючи на те, що серед населення Суммеркенту, за свідченнями Вільгельма Рубрука, були представники різних конфесій – християни та сарацини, можна стверджувати, що навіть конфесійно населення регіону було різноманітним [Рубрук 1957, 185]. Це схоже на дані про населення Нижньої Волги за хозарської доби, коли поряд із мусульманами серед населення міста згадували християн, іудаїстів та язичників. Проте іудейська громада після навали огузів, як вже зазначалось вище, була змушена прийняти іс-

лам. Аналогічно мали вчинити і язичники хозари. Таким чином, відмінністю Саксіну від Ітіля та Хозарану була відсутність іудейської та язичницької громад. Матеріальна культура Саксіну – мусульманська [Васильєв 2004 а, 91–97; Васильєв 2004б, 264–269; Бубенок 2011б, 70–73; Васильєв 2006, 22–28; Артамонов 2001, 589, 594–595].

Язичники-кипчаки жили поза межами міст. Стосовно огузів, то вони згадувались ал-Гарнаті як мусульмани. Проте на Русі “чорні клобуки” залишались язичниками. Причиною ісламізації огузів на Нижній Волзі була неможливість продовжувати дотримуватись кочівницького способу життя. Вони продовжували жити у юртах, проте вони мали вести напівосілий спосіб життя. “чорні клобуки” мали можливість зберегти частину своїх традицій. До того ж, ті групи огузів, які оселилися на Нижньому Поволжі, були нащадками населення джегиассарської культури (інша назва “болотних городищ”). Це було не огузьке, а, ймовірно, підпорядковане огузам населення. Таким чином, далеко на захід рушили кочові групи населення, а напівосілі огузи не віддалялися від Каспійсько-Аральського регіону [Васильєв 2004 а, 91–97; Гарнати 1971; Квітницький 2006; Квітницький 2004 а; Квітницький 3004 б; Квітницький 2007; Квітницький 2005; Васильєв 2004б, 264–269].

Окрім “напівосілих огузів” на території Саксіну знаходилось болгарське населення. Абу Хамід ал-Гарнаті згадував про суварів у Саджсіні. Неясно, чи це були вихідці з болгарського міста Сувар, чи місцеве населення. При цьому необхідно зауважити, що у Середнє Поволжя болгарські племена прийшли з території Північного Кавказу. Їхнє переселення на північ було зумовлене тиском арабів. Не виключено, що частина суварів не переселились на Північ. У хозаро-єврейському листуванні згадувалось про народ с-в-р, підвладний Йосипу. Це, звичайно, не слов’яни-сіверяни, оскільки слов’яни згадані у розлогій редакції листа Йосипа Хасдаю б. Шапруту як С-л-віюн. Ібн Хурдадбег згадував про країну Сувар на північ від Дербенту. М. Артамонов ототожнював цю країну із землею Хамзін у “країні гунів” Дагестану. Г. та Я. Федорови припускали, що Сувар – це інша назва “Країни гунів” [Васильєв 2004а, 91–97; Гмыря 2006, 75, 77; Гарнати 1971; Ибн Фадлан 1939; Коковцов 1932, *Ответное письмо Хазарского*

царя Иосифа, Пространная редакция, окончание, <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504b.htm>; Zimonyi 2007].

Юліан повідомляв, що монголи підкорили царство Сасцію [Аннинский 1940, 85]. Автор Лаврентіївського літопису згадував, що у 1229 р. у волзьких булгар шукали захисту саксини та половці [Лаврентьевская 1962, 453]. Монгольський анонімний літописець вказував, що Субедей-багатур зустрічав відчайдушний опір із боку західних народів, серед яких був і народ сасут [Сокровенное сказание 2002, 146, 148]. Рашид ад-Дін повідомляв, що Угедей не-вдовзі після того, як став ханом, відправив на захід військо Субедея-багатура проти кипчаків, саксинів та булгар [Рашид ад-Дин 1960, 20–21]. За його інформацією, похід був вдалим. Деякі хроністи мусульманського світу приписували завоювання, які були здійснені за Бату-хана, його великому діду – Чингіз-хану. Вассаф, Хамдаллах Казвіні та Абу-л-Газі вказували, що землі Булгару та Саксину Чингіз-хан віддав у володіння своєму старшому сину Туші (Джучі). При цьому Саксін згаданий окремо від Дашт-і Кипчак [Тизенгаузен 1941, 80, 91, 204]. Пізні арабські географи Мамлюцького султанату ототожнювали поволзькі міста Улусу Джучі з Саксином. Також вони згадували “Саксинські гори”. Ймовірно, мова йде про Жигулівські гори. В уявленні цих авторів Саксином були землі Поволжя на південь від Волзької Булгарії [Поляк 1964]. Саксін, звичайно, займав набагато менші території.

Міста Саксину зосереджувалися у районі Волзької дельти. Д. Васильєв вказує, що Суммеркент – це не Самосдельське городище. Натомість його можливо зіставити з городищем Мошаїк. Рубрук дістався цього міста, перетнувши річки Бузак, Картуба, Болда. Далі шлях Рубрука йшов через Волгу та Козачий Ерік [Васильєв 2011, 68–69]. Дослідник також висловив припущення, що питання ідентифікації Суммеркента з якимось певним городищем залишається відкритим. Саксином може бути й не Самосдельське городище [Васильєв 2011, 69–70].

Отже, провівши дослідження, ми дійшли таких висновків: 1) Населення Саксину було поліетнічним. Його можна поділити на місцеве та іноземне. До місцевого населення входили огузи та нащадки хозар. Серед іноземного населення були присутні волзькі булгари та аланські колоністи. Кипчаки залишили по собі “Царьовські кургани” і були федератами Саксину. Ці кипчаки

походили із західної, а не східної частини Дашт-і Кипчак. Саксин – це не частина Дашт-і Кипчак, а окремий регіон. Він складався з кількох міст. Найбільш відомими з них є городища Мошаїк та Самосделка; 2) Після падіння Хозарського каганату Нижнє Поволжя потрапило під владу огузів. Протягом двох століть місцеве населення асимілювалося огузами. Під час кипчацької експансії Саксин зберіг незалежність. У війні з йемеками саксини покладалися на союз із вождівством Шаруканідів.

ЛІТЕРАТУРА

Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. Ашхабад, 1969.

Артамонов М. И. История хазар. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2001.

Ал-Истахри – Ибн Хаукаль. Книга путей и государств // История татар. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т. III. Москва, 1940.

Білецький А. В. Про проблему маршруту походу на схід князя Святослава Хороброго // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Вип. 612 – Серія “Армія”. Львів, 2008.

Бубенок О. Б. Алано-огузькі контакти у степах Східної Європи у післяхозарський період // Східний Світ. № 1. Київ, 2008.

Бубенок О. Б. К вопросу о распространении христианства среди хазар // Східний світ. № 4. Київ, 2011.

Васильев Д. В. Город Саксин и его население // Геостратегическое значение Прикаспийского региона и перспективы приграничного сотрудничества. Материалы международной научной конференции 20–21 сентября 2004 года. Астрахань, 2004.

Васильев Д. В. О местоположении города Саксин // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. 1 Международная Поволжская Конференция. г. Волгоград, 1–5 ноября 2004 г. Тезисы докладов. Волгоград, 2004.

Васильев Д. В. Местоположение и население города Саксин // “Великие реки и мировые цивилизации”. Материалы Между-

народной научной конференции 7–9 сентября 2006 г. К 450 летию со дня основания Астрахани. Астрахань, 2006.

Васильев Д. В. О пути Гильома Рубрука через Дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил // **Золотоордынское наследие**. Выпуск 2. Материалы второй Международной научной конференции “Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды”, посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. Казань, 2011.

Васильев Д. В., Гречкина Т. Ю., Зиливинская Э. Д. Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в низовьях Волги // **Степи Европы в эпоху Средневековья**. Т. 3.: Половецко-золотоордынское время. Донецк, 2003.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.** Санкт-Петербург, 1994.

Гарустович Г. Н., Иванов В. А. **Огузы и печенеги в евразийских степях**. Уфа, 2001.

Гмыря Л. Тюркские народы Северного Кавказа // **История татар**. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степ. Казань, 2006.

Джиованни де Плано Карпини. **История монгалов**. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А. И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н. П. Шастинной. Москва, 1957.

Джуаншер Джуаншериани. **Жизнь Вахтанга Горгасала** / Пер. Г. Цулая. Тбилиси, 1986. // <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000036/>

Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. 1: Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.

Ибн Русте. Книга драгоценных ожерелий // **История татар**. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степ. Казань, 2006.

Ибн Хурдадбех. **Книга путей и стран** / Перевод Великановой В. М. Баку, 1986 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm>

Иванов В. А. Кыпчаки в Восточной Европе // **История татар**. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Калинина Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походе Руси времен Святослава // **Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования**. 1975 г. Москва, 1976. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Haukal/text4.phtml>

Квітницький М. Етнічні процеси на Правобережжі Київської землі в XI–XIII ст. // **Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць**. Вип. 1. Київ, 2006.

Квітницький М. Свої погани Фастівської землі // **Археологічні пам'ятники Фастівщини: матеріали до археологічної мапи Київської землі // Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей**. № 20–21. Фастів, 2004.

Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // **Місце і значення Поросья в історії України (IX–XII ст)**. Матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007. Корсунь-Шевченківський, 2007.

Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції археологічних комплексів // **Археологія**. № 4. Київ, 2004.

Квітницький М. К проблеме закрепления кочевников на Руси // **Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського краєзнавчого музею**. Київ – Фастів, 2005.

Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие / Науч. редактор Юрченко А. Г. Санкт-Петербург, 2001 // <http://lib.ru/INPROZ/KESTLER/hazary.txt>

Китаб акам ал-Марджан // **История татар**. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.

Круглов Е. В. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // **Степи Европы в эпоху Средневековья**. Т. 3: Половецко-золотоордынское время. Донецк, 2003.

Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // **История татар**. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степ. Казань, 2006.

Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // **Полное собрание русских летописей**. Т. 1. Москва, 1962.

Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой // <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.

Повесть временных лет / Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва. // <http://old-russian.chat.ru/02povest.htm>

Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // **Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы**. Москва, 1964.

Прицак О., Голб Н. **Хазарско-еврейские документы X века** / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Петрухина. Издание 2-е исправленное и дополненное. Москва – Иерусалим – Гешарим, 2003.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. Москва, 1971 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/framepos1.htm>

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А. П. Ковалевского] Под редакцией И. Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, 1939 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm>

Рашид ад-Дин. **Сборник летописей**. Москва – Ленинград, 1960. Т. 2 / Перевод с перс. Ю. П. Верховского. Прим. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова. Редакция проф. И. П. Петрушевского.

Сокровенное сказание монголов / Перевод С. А. Козина. Москва, 2002.

Тахир Марвази. Природа животных // **История татар**. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степ. Казань, 2006.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузеном и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва – Ленинград, 1941.

Федоров Я. А., Федоров Г. С. **Ранние тюрки на Северном Кавказе**. Москва, 1978.

Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII–XIV вв. // **Древности Восточной Европы**. Москва, 1969.

Golden P. B. Cumanica I :The Qıpçaqs in Georgia // **Archivum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. IV. Wiesbaden, 1984.

Göckenjan H., Sweeny J. R. **Der Mongolensturm**. Band. 3. Graz, 1985.

Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. 982 A. D. / *Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold.* London, 1937 // <http://odnapllyazyk.narod.ru/hududalal.htm>

Kurzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII – M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118–1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267–1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden. Ankara, 1992.

Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris, 1949.

Zimonyi Istvan. History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans // [http:// www. Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/ Zimonyi I. P. pdf](http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I. P. pdf)